

SYTUACJA SZLACHTY I CHŁOPSTWA NA TLE PRZEMIAN STRUKTURY SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO W XIX WIEKU

W końcu XVIII wieku społeczeństwo polskie było jeszcze społeczeństwem stanowym i dzieliło się na cztery tradycyjne stany: szlachtę, duchowieństwo, mieszczaństwo i chłopów. Każdy z tych stanów, choć w tym czasie był już mocno rozwarstwiony, miał odrębne i specyficzne cechy¹.

Szlachta, dzieląca się wówczas na magnaterię, szlachtę średnią i drobną, wywierała decydujący wpływ na życie polityczne i gospodarcze państwa. Gwarantowały jej to rozległe przywileje, m.in.: immunitet sądowy, zwolnienie ze świadczeń na rzecz państwa, nietykalność majątku i osoby, prawo wyłaniania reprezentacji stanowej, piastowania urzędów, posiadania ziemi i poddanych. Ze względu na wyłączne prawo do udziału w życiu politycznym w I Rzeczypospolitej często nazywana była „narodem politycznym”.

Duchowieństwo obejmowało funkcjonariuszy kultu religijnego. Miało wiele uprawnień stanowych, m.in. niezawisłość sądową, prawo do posiadania ziemi o charakterze sakralnym (beneficja), wyłączność sprawowania kultu religijnego, prawo udziału w sprawowaniu władzy. Ten ostatni przywilej dawał duchowieństwu – podobnie jak szlachcie – uprzywilejowaną pozycję w państwie.

Mieszczaństwo obejmowało wolnych osobiście mieszkańców miast i korzystało z licznych uprawnień stanowych, m.in. posiadało osobne sądownictwo oraz samorząd miejski, nie mogło jednak uczestniczyć w sprawowaniu władzy państwowej. W końcu XVIII wieku mieszczaństwo było bardzo zróżnicowane pod względem majątkowym i dzieliło się na: patrycjat – najzamożniejszą warstwę dopuszczoną do pełnienia urzędów miejskich; pospólstwo – ogół obywateli miejskich tylko częściowo dopuszczonych do zarządu miastem; plebs – najniższa warstwa pozbawiona obywatelstwa miejskiego.

Na stan chłopski składał się ogół ludności wiejskiej zajmującej się uprawą ziemi i hodowlą zwierząt. Chłopi byli najbardziej upośledzonym stanem społecznym. W wyniku rozwoju folwarku szlacheckiego zobowiązani byli do odrabiania pańszczyzny i wielu innych świadczeń feudalnych, m.in. czynszu, danin w naturze (owies, jaja, kury, grzyby itp.), tłoków oraz szarwarków. Utracili także wolność osobistą, podlegali

¹ Szerzej na temat struktury społeczeństwa polskiego w końcu XVIII wieku por.: I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988, s. 213–428.

sądownictwu dziedzica. W skład warstwy chłopskiej wchodził: kmiecie, zagrodnicy, chałupnicy oraz komornicy.

W ciągu XIX stulecia opisana powyżej struktura społeczeństwa polskiego ulegała stałym przeobrażeniom, na co wpływ miały szeroko rozumiane przemiany cywilizacyjne oraz świadoma polityka zaborców.

W przypadku stanu szlacheckiego przemiany struktury społecznej rozpoczęły się już w końcu XVIII stulecia². W tym czasie szlachta stanowiła około 7,5% ogółu ludności Rzeczypospolitej i była bardzo zróżnicowana pod względem majątkowym. Zapewne ponad $\frac{3}{4}$ jej części warstwy uprzywilejowanej stanowiła drobna szlachta, która dzieliła się na szlachtę cząstkową, posiadającą część wsi (tylko jedną), szlachtę zagrodową lub zagonową, posiadającą jedynie zagony nieróżniące się wielkością od gospodarstw chłopskich (w Galicji szlachta wolna), szlachtę czynszową, uprawiającą cudzą ziemię w zamian za czynsz pieniężny, szlachtę zależną, pozostającą w zależności poddańczej od dziedzica, oficjalistów i szlachtę służbową, pozbawioną ziemi i utrzymującą się ze służby prywatnej, oraz szlachtę miejską, przebywającą na stałe w miastach (tzw. szlachta luźna, brukowa).

Rozwarstwienie stanu szlacheckiego, widoczne już w czasach I Rzeczypospolitej, w okresie porozbiorowym jeszcze się pogłębiło. Na przełomie XVIII i XIX wieku rozpoczął się też powolny proces deklasacji drobnej szlachty polegający na stopniowym pozbawianiu jej przywilejów stanowych. Proces ten następował pod wpływem wielu czynników, w tym także świadomej polityki zaborców, którzy dążyli do przynajmniej formalnego ograniczenia liczebności stanu szlacheckiego. Kilkusettyśieczna rzesza drobnej szlachty, biednej, nieróżniącej się od chłopów, skorej do swarów i kłótni, podatnej na wszelkie patriotyczne knowania, nie pasowała bowiem do modelu ustrojowego absolutnych monarchii austriackiej i rosyjskiej.

W Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim proces deklasacji drobnej szlachty nastąpił w latach 1831–1863 i miał charakter wyjątkowo represyjny. Jeszcze w 1831 roku rząd carski – oskarżając polską szlachtę o udział w powstaniu listopadowym – podjął wiele restrykcyjnych działań. Początkowo pojawił się pomysł deportacji na Kaukaz 5000 rodzin szlacheckich z Podola. Zamierzenie to nie zostało jednak zrealizowane. W październiku 1831 roku wydano natomiast ukaz o jednodworcach i grażdanach, który dzielił szlachtę na trzy grupy: dworiaństwo, jednodworców i grażdan. Prawo do korzystania z przywilejów szlacheckich zachowało jedynie dworiaństwo. Zaliczenie do kategorii jednodworców i grażdan oznaczało natomiast zrównanie w prawach z chłopami, pozbawiało szlachtę wielu ważnych uprawnień, m.in. wolności podatkowej, wolności od służby wojskowej, a przede wszystkim prawa do bezpłatnej szkoły.

Równocześnie z formalnym podzieleniem stanu władze carskie zarządziły legitymację, czyli obowiązek udowodnienia szlacheckiego pochodzenia. Sprawdzanie dowodów szlachectwa zostało rozłożone na trzy etapy. W pierwszym, obejmującym lata 1831–1833, weryfikowaniem szlachectwa zajmowały się specjalne komisje powiatowe złożone z urzędnika carskiego, sekretarza i marszałka szlachty. Ponieważ w tym czasie

² Przeobrażenia dokonujące się w obrębie stanu szlacheckiego wciąż wymagają badań. Szerzej na ten temat por.: K. Ślusarek, *Badania nad dziejami stanu szlacheckiego na ziemiach polskich w XIX wieku* [w:] *Historia, społeczeństwo, gospodarka*, pod red. S. Pytłasa i J. Kity, Łódź 2006, s. 84–99. Tam też czytelnik znajdzie obszerną literaturę dotyczącą dziejów szlachty i ziemiaństwa w XIX stuleciu.

sporo szlachty udowodniło swe pochodzenie, co spotkało się z niezadowoleniem władz rosyjskich, w latach 1834–1839 zaostrzono kryteria legitymacji. W 1839 roku, po wykryciu spisku Szymona Konarskiego, w Kijowie utworzono Centralną Komisję Rewizyjną, która zakończyła proces weryfikacji tytułów szlacheckich.

Effekt trwającej od 1831 do 1863 roku akcji legitymacyjnej był zatrważający – praw szlacheckich pozbawiono ponad 340 tysięcy osób. Francuski historyk Daniel Beauvois określił przeprowadzoną przez Rosjan weryfikację szlachectwa jako jedną z największych w ówczesnej Europie operacji społecznych, zmierzającej do kulturalnej zagłady Polaków na kresach wschodnich.

W Galicji proces legitymacji, choć zaczął się znacznie wcześniej, przebiegał o wiele łagodniej. W 1775 roku cały stan szlachecki podzielono na magnatów i rycerstwo. Aby jednak korzystać z pełni praw szlacheckich, zwłaszcza w obrębie stanu rycerskiego, należało udowodnić swoje szlachectwo. Początkowo rozpatrywaniem dowodów szlachectwa zajmowała się specjalna Komisja Magnatów, a od roku 1782 pozostałe jeszcze z czasów przedrozbiorowych sądy grodzkie i ziemskie. W roku 1783 prawo to przeszło na Wydział Stanów.

Dowód szlachectwa nie był trudny. Oprócz wywodów genealogicznych za wystarczające uznawano dokumenty wystawione przez polskich królów, wpisy w księgach grodzkich i ziemskich, a nawet wzmianki ze starych herbarzy (zastępujących nieznaną w Polsce instytucję Heroldii). W efekcie znaczna część szlachty galicyjskiej uzyskała potwierdzenie szlachectwa, a przypadki odmowy legitymacji były niezwykle rzadkie.

Oprócz świadomej polityki zaborców do degradacji drobnej szlachty przyczyniły się także przeobrażenia cywilizacyjne: uprzemysłowienie, reformy agrarne, rozwój biurokracji, rozszerzenie praw wyborczych. Czynniki te powodowały, że w wielu dziedzinach przełamany był dawny monopol stanu szlacheckiego, m.in. wyłączne prawo do posiadania ziemi, prawo do udziału w życiu politycznym. Przeobrażenia te powodowały rozbitcie jedności stanu szlacheckiego i w dalszej perspektywie jego rozpad na dwie warstwy – ziemiaństwo, które zachowało większość uprawnień dawnego stanu szlacheckiego, oraz drobną szlachtę – która utraciła większość przywilejów politycznych i z formalno-prawnego punktu widzenia została zrównana z chłopstwem.

O ile w przypadku szlachty doszło do podziału spójności wewnętrznej stanu i wyodrębnienia warstwy ziemiańskiej, która zachowała większość dotychczasowych przywilejów, oraz drobnej szlachty, która *de facto* uprawnień takich została pozbawiona, o tyle w przypadku chłopstwa obserwujemy proces uobywatelnienia polegający m.in. na stopniowym znoszeniu feudalnych praw określających pozycję społeczną chłopów. Proces ten rozpoczął się już na przełomie XVIII i XIX wieku³. W I Rzeczy-

³ Literatura dotycząca tzw. kwestii chłopskiej w XIX wieku jest bardzo rozległa. Najważniejsze z prac to: K. Groniowski, *Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846–1870*, Warszawa 1957; H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościański w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. (1807–1860). Studium archiwalne. Przywódcy i „burzyciele”*, Wrocław 1951; E. Halicz, *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniowego*, Warszawa 1955; *Historia chłopów polskich*, t. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972; W. Jakóbczyk, *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951; J. Jasiński, *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX w.*, Olsztyn 1967; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 roku*, Wrocław 1980; M. Kniat, *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1949; J. Kochanowicz, *Pańszczyźniane gospodarstwo chłopskie w Królestwie Polskim w I połowie XIX w.*, Warszawa 1981; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864 ze szczegól-*

pospolitej głębsze reformy położenia prawnego ludności wiejskiej wprowadzał uniwersał połaniecki ogłoszony przez Tadeusza Kościuszkę 7 maja 1794 roku. Akt ten gwarantował chłopom nieusuwalność z ziemi i prawo jej opuszczenia, ale pod warunkiem wywiązania się ze wszystkich zobowiązań wobec dziedzica. Ponadto chłopów, którzy poszliby do powstania, zwalniał z pańszczyzny. Ustawodawstwo kościuszkowskie wkrótce zostało zniesione. Trwałe zmiany wprowadzono natomiast w Księstwie Warszawskim – konstytucja Księstwa zniosła bowiem poddaństwo chłopów. Zapis ten został rozwinięty w tzw. dekrete grudniowym wydanym 21 grudnia 1807 roku przez ministra sprawiedliwości Feliksa Łubieńskiego. Dekret uznawał zasadę wolności chłopów i przyznawał mu prawo do opuszczenia gospodarstwa; dziedzic miał jednak możliwość usunięcia go z ziemi już po roku od ogłoszenia dekretu.

W końcu XVIII wieku zmiany w położeniu ludności chłopskiej zaszły też w zaborach pruskim i austriackim. W Prusach m.in. zakazano usuwania chłopów z ziemi, w dobrach państwowych ograniczono wymiar pańszczyzny do 3 dni w tygodniu oraz przyznano chłopom prawo dziedziczenia użytkowanych gruntów. Podobnie w Austrii, w okresie tzw. reform józefińskich, zniesiono niewolnicze poddaństwo chłopów, zakazano rugowania ich z ziemi, ograniczono wymiar pańszczyzny do 3 dni w tygodniu.

Powyższe reformy, choć polepszały położenie chłopów, nie naruszały jednak dawnego systemu stosunków społecznych na wsi. Zasadnicze przeobrażenia mogły przynieść reformy uwłaszczeniowe.

Najwcześniej chłopów uwłaszczono w Prusach i zaborze pruskim. W 1808 roku nadano ziemię na własność chłopom z dóbr państwowych, w 1811 roku – chłopom z dóbr prywatnych, w 1823 roku ustawodawstwo uwłaszczeniowe rozciągnięto na Wielkopolskę. Uwłaszczenie następowało w drodze dobrowolnych umów między dziedzicem a gospodarzami. W zamian za utracone powinności dziedzic miał otrzymać odszkodowanie, które chłop mógł spłacić albo oddając część uprawianej przez siebie ziemi, albo wypłacając tzw. rentą zbożową lub gotówką. Przyjęcie zasady dobrowolności umowy o uwłaszczeniu spowodowało, że realizacja tej reformy rozciągnęła się na okres kilkudziesięciu lat. Ostatecznie proces ten zakończył się w latach pięćdziesiątych XIX wieku.

Inaczej sytuacja wyglądała w Galicji. Tutaj chłopów uwłaszczono w 1848 roku, w czasie Wiosny Ludów. Zanim jednak do tego doszło, Galicja stała się widownią dramatycznych wydarzeń 1846 roku – tzw. rabacji galicyjskiej. Na rok 1846 polskie środowiska demokratyczne przygotowywały wybuch trórzaborowego powstania. Jednak w wyniku aresztowań nie udało się wywołać powstania w Wielkopolsce, do insurrekcji doszło jedynie w Krakowie, gdzie przez kilka dni działał Rząd Narodowy. Całkowitym niepowodzeniem zakończyła się próba rozszerzenia powstania na Galicję.

Przeciwko powstańcom wystąpiło nie tylko wojsko, lecz także chłopci podburzeni przez austriackich urzędników. Antyszlachecki ruch chłopski, kierowany przez Jakuba Szełę, objął zachodnią część Galicji (obwody myślenicki, bocheński, tarnowski, sądec-

nym uwzględnieniem literatury politycznej. Z przedmową F. Bujaka, Lwów 1938; R. Rozdolski, Stosunki poddańcze w dawnej Galicji, t. 1–2, Warszawa 1962; J. Rutkowski, Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w., Warszawa 1922; Z. Stankiewicz, Kwestia chłopska w okresie narodzin polskiego ruchu robotniczego, Warszawa 1985; Z. Stankiewicz, Reforma czynszowa dóbr skarbowych w Królestwie Polskim, Łódź 1968; K. Ślusarek, Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej, Kraków 2002; S. Śreniowski, Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831–1864, Warszawa 1963; idem, Uwłaszczenie chłopów w Polsce, Warszawa 1956.

ki, jasielski). Chłopi – nienawidzący swych panów z powodu „ogromu krzywd i ucisku pańszczyźnianego” – palili i niszczyli dwory. Według szacunków w czasie rabacji zniszczono przeszło 470 dworów, pomordowano ponad 1000 osób.

Ten wybuch nienawiści chłopów do szlachty, choć sprowokowany przez władze austriackie, uzmysławiał także konieczność przeprowadzenia dogłębnych reform w stosunkach wiejskich. Ostatecznie nastąpiło to w kwietniu 1848 roku, kiedy gubernator Galicji Franz Stadion ogłosił patent o uwłaszczeniu. Zgodnie z jego postanowieniami ziemię na własność mieli otrzymać wszyscy chłopci-posiadacze, pańszczyzna miała być zniesiona począwszy od 15 maja 1848 roku, dziedzice zaś mieli otrzymać odszkodowanie za utracone powinności. Realizacja uwłaszczenia natrafiła jednak na pewne trudności – dopiero w połowie lat pięćdziesiątych XIX wieku zaczęto obliczać odszkodowanie i określono zasady jego wypłacania. Dziedzic nie otrzymywał do ręki gotówki, lecz papiery wartościowe – tzw. bilety indemnizacyjne. Na ich wykupienie ustanowiono specjalny dodatek do podatku, zwany „dodatkiem indemnizacyjnym”; płacili go chłopi do czasu całkowitej spłaty swych zobowiązań.

Najpóźniej uwłaszczenie chłopów przeprowadzono w Królestwie Polskim – dopiero w 1864 roku. W roku 1861 wprowadzono reformę uwłaszczeniową na terenie Cesarstwa Rosyjskiego, jednak terenu Królestwa Polskiego ona nie objęła. Co prawda jeszcze w tym samym roku margrabia Aleksander Wielopolski rozpoczął realizację reform agrarnych, ale polegały one nie na uwłaszczeniu, lecz na oczynszowaniu chłopów. Rozwiązane takie było jednak połowiczne i nie mogło zadowolić chłopów. Dostrzegając to i spodziewając się przeciągnąć chłopów do powstania, Rząd Narodowy 22 stycznia 1863 roku wydał manifest o uwłaszczeniu. Manifest Rządu Narodowego pozostał jednak martwą literą – władze powstańcze nie zdołały bowiem wprowadzić go w życie.

W tej sytuacji inicjatywa ponownie przeszła w ręce rosyjskie – w marcu 1864 roku Aleksander II wydał ukaz o uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim. Ukaz carski znosił wszelkie świadczenia na rzecz dworu, nadawał chłopom użytkowaną przez nich ziemię na własność. Właściciele ziemscy mieli otrzymać odszkodowanie wypłacone za pomocą specjalnych, losowanych w okresie 40 lat, listów likwidacyjnych.

Reformy agrarne przeprowadzone na ziemiach polskich w latach 1808–1864 miały ogromne znaczenie dla zmiany struktury społeczeństwa. W ich następstwie likwidacji ulegał feudalny system stosunków społeczno-prawnych na wsi. Chłop oprócz ziemi uzyskiwał pełną niezależność od dziedzica, znoszono bowiem patrymonialne zwierzchnictwo pana nad swym poddanym. Tym samym chłop stawał się pełnoprawnym podmiotem życia społecznego i politycznego.

Rozpad spistości stanu szlacheckiego oraz uobywatelnienie i nadanie chłopom ziemi na własność to nie jedyne symptomy zmiany struktury społecznej. Już od przełomu XVIII i XIX wieku zaznaczył się bowiem proces stopniowego przełamywania monopolu szlachty na udział we władzy i posiadaniu ziemi. Pierwszą zmianę w tej dziedzinie przyniosła Konstytucja 3 Maja, która przyznała mieszczaństwu z miast królewskich prawo do zasiadania w sejmie oraz prawo nabywania majątków ziemskich i piastowania urzędów państwowych. Z kolei konstytucja Księstwa Warszawskiego z 1807 roku, następnie konstytucja Królestwa Polskiego z 1815 roku dały prawa wyborcze niektórym kategoriom ludności nieszlacheckiej: m.in. bogatemu mieszczaństwu, wojskowemu, urzędnikom i nauczycielom. Ważnym momentem w przełamywaniu barier stanowych była też Wiosna Ludów. W jej wyniku Prusy oraz Austria prze-

kształcone zostały w monarchie konstytucyjne. Władza monarchy w tych państwach została ograniczona przez parlament, do którego wybory opierały się już nie tylko na cenzusie urodzenia, lecz także na cenzusie majątkowym. Co prawda konstytucja austriacka została szybko zawieszona, lecz po 10 latach – pod wpływem klęski na froncie włoskim – cesarz zdecydował się na przekształcenie swojego państwa w duchu konstytucyjnym.

Zmiany te w sposób naturalny poszerzyły krąg osób uprawnionych do udziału we władzy, monopol szlachty został w tej dziedzinie bezpowrotnie przełamany.

Duże znaczenie dla zmiany struktury społecznej miast miał rozwój biurokracji, szkolnictwa oraz przemysłu. Państwa zaborcze, szczególnie Austria i Prusy, na ziemiach polskie przyniosły nowoczesny, ale zarazem niezwykle rozbudowany aparat biurokratyczny. Biurokracja odegrała istotną rolę w podporządkowaniu ziem polskich państwu zaborczym. Równocześnie jednak dawała szerokie możliwości zatrudnienia wielu Polaków⁴. Możliwości te istniały zwłaszcza na niższych szczeblach administracji, w Galicji zaś w dobie autonomii na wszystkich.

Od połowy XIX wieku na ziemiach polskich obserwujemy dynamiczny rozwój przemysłu. Szczególnie silnie rozwijał się on w Królestwie Polskim, gdzie powstało kilka wielkich okręgów przemysłowych, m.in. łódzki, warszawski, dąbrowski. Powstawanie fabryk uzależnione było nie tylko od kapitału, ale także od siły roboczej. Napływ robotników powodował dynamiczny, by nie powiedzieć żywiołowy rozwój miast. Przykładem może tu być Łódź, która z niewielkiej osady w latach dwudziestych przekształciła się w kilkuset tysięcy ośrodek miejski w końcu XIX wieku.

Pojawienie się wielkiego przemysłu i nowoczesnej biurokracji rozsądzało dotychczasową strukturę społeczną miasta. Patrycjat, który jeszcze w końcu XVIII wieku odrywał decydującą rolę w mieście, tracił znaczenie na rzecz burżuazji. Rozwijający się przemysł zagrażał także tradycyjnemu rzemiosłu i cechom.

Zmieniała się także funkcja miast. Od początku XIX wieku miasto stało się też centrum życia publicznego i towarzyskiego. Namacalną tego oznaką jest żywy w ówczesnej tradycji szlacheckiej zwyczaj spędzania zimy i karnawału w mieście.

Mówiąc o przemianach w miastach, nie można pominąć Żydów, którzy decydowali o obliczu wielu polskich miast. Żydzi jako społeczność przez długi czas nie posiadali takich praw jak chrześcijanie. Ich równouprawnienie nastąpiło dopiero w drugiej połowie XIX wieku: w Królestwie Polskim w 1862 roku, w Galicji i Austrii – w 1867 roku.

* * *

Opisane tu przeobrażenia polityczne, społeczne i gospodarcze prowadziły do rozbicia tradycyjnej, stanowej struktury społeczeństwa. W miejsce właściwych dla społeczeństwa feudalnego stanów powstały nowe warstwy, grupujące ludzi o podobnym statusie społecznym i materialnym, mentalności i upodobaniach. W końcu XIX wieku obraz polskiego społeczeństwa był więc zupełnie inny niż sto lat wcześniej. Na wsi dominującą warstwą byli chłopci, którzy dzielili się na posiadaczy – mających własne

⁴ Interesujące spostrzeżenia na ten temat zawiera artykuł E. Szczygieł pt. *Starostowie cyrkularni zachodniej Galicji w latach 1799–1854 w świetle tzw. szematyzmów galicyjskich*, „Studia Historyczne”, R. XLIII, 2005, z. 2, s. 191–205 oraz książka A. Chwalby, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999.

gospodarstwa, oraz chłopów bezrolnych, tzw. robotników rolnych, znajdujących zatrudnienie na folwarku lub u bogatych chłopów. Stan szlachecki rozpadł się na dwie warstwy: ziemian – posiadających majątki ziemskie i korzystających z nielicznych już uprawnień stanowych szlachty, oraz drobną szlachtę – pozbawioną większości dawnych praw szlacheckich, statusem materialnym i prawnym porównywalną do chłopów. W miastach znaleźć możemy warstwę robotników – utrzymujących się z pracy najemnej, burżuazję – obejmującą ogół ludzi posiadających kapitał i odpowiednio wysoką pozycję społeczną, drobnomieszczaństwo – obejmujące właścicieli warsztatów rzemieślniczych i drobnych zakładów handlowych, oraz inteligencję – zbiorowość osób trudniących się zawodowo pracą umysłową lub artystyczną. Ta ostatnia warstwa w Polsce odgrywała rolę warstwy przywódczej narodu.